

اعلام الأنام...: کتابی در تاریخ مسجدالحرام و کعبه، نوشته محمد صالح بن احمد شیبی (م. ۱۳۳۵ق.)

کتاب حاضر با عنوان *اعلام الأنام بتاریخ بیت الله الحرام*، به یادکرد آگاهی‌های مربوط به تاریخ کعبه، هدایای خلفا و حکمرانان به آن، تعمیرها و ترمیم‌های کعبه، و تاریخ پرده‌داری و کلیدداری آن پرداخته و گزارش‌هایی از مسجدالحرام، حطیم و مقام ابراهیم را ارائه کرده است.

نویسنده کتاب، محمد صالح بن احمد بن زین العابدین شیبی عبّدری حُجّیبی است که به سال ۱۲۷۱ق. در مکه زاده شد. نسب او به خاندان مشهور بنی‌شیبیه، تیره‌ای از بنی‌عبدالدار، می‌رسد که نیای آنان شیبه بن عثمان است. محمد صالح شیبی، علوم قرآنی، لغت و حدیث را از مشایخ و دانشوران مسجدالحرام فراگرفت. (مقدمه، ص ۳۹)

بعد از برکناری عبدالرحمن شیبی بر اثر اختلافش با شریف مکه، عون الرفیق، محمد صالح شیبی منصب ریاست سَدَنَه (کلیدداران) کعبه را در ۱۳۱۱ق. به مدت ۲۴ سال عهده‌دار شد. محمد صالح همچنین منصب ریاست مجلس شیوخ در دوره حکومت شریف حسین را به سال ۱۳۳۴ق. بر عهده داشته است.^۲ او

سوی انجمن جغرافیایی مصر منتشر کرد. کاروی زگلدی در ۱۹۵۸م. بخش‌هایی از کتاب را که بیشتر درباره مجارها است، همراه مطالبی از ابن فضلان بلخی و مسعودی به چاپ رساند.^۱ تنها ترجمه فارسی این کتاب را حسین قره‌چانلو به انجام رسانده و با حاشیه‌هایی محققانه به سال ۱۳۶۵ش. در انتشارات امیرکبیر تهران منتشر کرده است. در نگارش این مقاله، از چاپ دخویه بهره‌گیری شد که انتشارات بریل در لیدن آن را در ۲۲۹ صفحه با قطع وزیری و در سلسله جغرافیون عرب به چاپ رسانده است.

◀ منابع

الاعلاق النفیسه: ابن رسته، به کوشش دخویه، بریل، لیدن، ۱۸۹۲م؛ *الاعلاق النفیسه*: ابن رسته، ترجمه: قره‌چانلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ش؛ *تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی*: ایگانی یولیانوویچ کراچکوفسکی، ترجمه: پاینده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ش؛ *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ، ۱۳۷۲ش؛ *ذکر اخبار اصفهان*: ابونعیم اصفهانی، ترجمه: کسای، تهران، سروش، ۱۳۷۷ش.

سید محسن طاهری

۲. نشر الریاحین، ج ۲، ص ۵۲۰.

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۵۵۳، «ابن رسته».

سفرهایی به پایتخت خلافت عثمانی کرد و نشان‌ها و درجات علمی - سیاسی گوناگون دریافت کرد. حکومت قاجار در ایران نیز به سال ۱۳۱۷ق. به وی نشان حکومتی اعطا کرد.^۱ او را به اخلاق نیک و سخاوت ستوده‌اند.^۲ (مقدمه، ص ۴۰) وی به سال ۱۳۳۵ق. در گذشت و در گورستان معلات مکه به خاک سپرده شد.^۳

از لحاظ سیاسی، شیبی در دورانی می‌زیست که تحولات سیاسی گوناگون در مکه رخ داده بود. پس از دستیابی شریف حسین به حکمرانی مکه، این تحولات به اوج رسید که یکی از آن‌ها قیام حجاز در برابر عثمانیان بود. (مقدمه، ص ۴۹-۵۲)

محمد صالح شیبی در کلیدداری کعبه همان عادات و سنت‌های پیشینیانش را داشت. سَدَنَه کعبه از طریق صدقات و خیرات اهدایی به کعبه، زندگی را می‌گذراندند و با اجازه دادن به متقاضیان ورود به درون کعبه، از آنان مبلغی می‌گرفتند. نیز هرگاه پرده کعبه نو می‌شد، پرده پیشین را میان حاجیان قسمت می‌کردند و وجوهی می‌گرفتند.^۴ (مقدمه، ص ۴۷-۴۸)

نویسنده، به گفته خود، با گزینش

صحیح‌ترین گزارش‌ها از کتاب‌های تفسیری، حدیثی، فقهی و تاریخی، کوشیده تا اثری در تاریخ کعبه فراهم سازد. (مقدمه، ص ۶۱) وی نام کتابش را *اعلام الأنام بتاریخ بیت الله الحرام* ثبت کرده که در کتابشناسی‌ها به همین نام شهرت یافته است.^۵

یکی از ادله اهمیت این کتاب آن است که فردی از خاندان بنی شیبه در زمره کلیدداران کعبه که آگاهی‌های دست اول از رویدادها و تعمیرهای کعبه و مسجدالحرام داشته، آن را نگاشته است. نیز این کتاب از آثاری است که کتاب‌های دیگر در تکمیل آن نوشته‌اند. (ادامه مقاله) یکی از نوآوری‌ها و امتیازهای این کتاب، آوردن نقش‌ها و کتیبه‌های حک شده بر دیوارها و درهای کعبه است. (ص ۱۷۳-۱۸۹)

نویسنده از مصادر و مآخذ گوناگون تفسیر، سیره و تاریخ، حدیث و فقه (ص ۶۱-۶۲) سود جسته است. از جمله این مصادر، اخبار مکه ازرقی، فتح الباری ابن حجر، سیره ابن اسحاق، *الارج المسکی عبدالقادر طبری، شفاء الغرام* فآسی و تفسیر ابن کثیر هستند. روش نویسنده، آوردن گزارش‌ها و روایت‌ها و رخدادهای تاریخی کعبه و دیده‌های شخصی خود از وضع کعبه و پرده‌های آن است.

۵. معجم ما الف عن مکه، ص ۷۲: معجم ما کتب فی الحج، ص ۳۵.

۱. نشر الریاحین، ج ۲، ص ۵۲۱.

۲. نک: مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۳۷.

۳. نشر الریاحین، ج ۲، ص ۵۲۰.

۴. مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۴۱.

درباره بنای جدید کعبه به دست سلطان مراد که واپسین ساخت تاریخی کعبه به شمار می‌رود، از جزئیات و رویدادها و برنامه کاری مهندسان و اخذ فتوای دانشوران در مشروعیت این ساختمان جدید، گزارش‌هایی دیده می‌شود.

در باب سوم، گزارش کتیبه‌های گوناگون درون کعبه و متن نقش‌ها و نام افرادی آمده که در این کتیبه‌ها ثبت شده است. (ص ۱۷۳-۱۸۹) در میان این نام‌ها، به کتیبه نام اصفهانی، وزیر زنگیان موصل، اشاره شده که به سال ۵۵۱ق. باب الکعبه را تعمیر و با ورق طلا و نقره تزئین کرد و نیز نام رامش فارسی (م. ۳۷ق.). که ناودانی جدید ساخت و به کعبه هدیه کرد. (ص ۱۸۰) این گزارش در مقایسه با منابع دیگر، اولویت و اعتبار سندی بیشتری دارد؛ زیرا گزارشگر آن، خود، بارها به دلیل کلیدداری، درون کعبه رفته و این نقش‌ها و کتیبه‌ها را خوانده است.

درباره پرده و پوشش کعبه، جزام آن و احکام تصرف در جامه آن، در سه فصل باب چهارم سخن رفته است. (ص ۱۹۳-۲۱۱) در این زمینه، روایت‌هایی از پوشش کعبه به دست اَسَد جِمیری، عَدنان بن اُدَد و دیگر افرادی که در روزگار جاهلیت پوشش کعبه را فراهم کرده‌اند، ارائه شده (ص ۱۹۳-۱۹۸) و داده‌هایی جزئی‌تر درباره جامه‌های ارسالی خلفای عباسی (ص ۱۹۹-۲۰۰)، حکمرانان ممالیک

کتاب در هشت باب و هر باب در دو فصل تدوین شده است. باب دوم در شش فصل (ص ۶۵-۱۷۰) و باب چهارم در سه فصل (۱۹۳-۲۱۱) سامان یافته است.

در باب اول که نویسنده از تعظیم و احترام به کعبه و فضیلت‌های آن سخن می‌گوید، به این نکته اشاره می‌کند که مصریان، ایرانیان، هندوها و عرب‌ها به کعبه احترام می‌گذارند و همه اقوام در این ویژگی یکسان هستند. (ص ۶۸) به گزارش نویسنده، ایرانی‌ها باور دارند که روح هرمز در کعبه حلول کرده است. (ص ۶۹) سپس آگاهی‌هایی درباره طول و عرض و مساحت کعبه و نسبت جغرافیایی بیت الله با مطاف و مسجدالحرام آورده که بر پایه دیده‌های خود او است. (ص ۷۱-۷۷) در همین باب، نویسنده گزارش‌هایی از مقام ابراهیم (ص ۱۱۶-۱۲۳)، حطیم (الحجر)، مصلائی حنفی (ص ۷۹-۸۰) و معماری شگفت‌انگیز مسجدالحرام و کعبه و معنویت آن آورده است. (ص ۸۱-۸۳)

باب دوم به ساختمان‌های گوناگون کعبه اختصاص یافته و گزارش‌های گوناگون از بنای آدم عليه السلام (ص ۸۷-۱۰۲)، ابراهیم عليه السلام (ص ۱۰۳-۱۲۳)، قریش (ص ۱۲۵-۱۳۹)، ابن زبیر (ص ۱۴۱-۱۵۶)، حجاج بن یوسف ثقفی (ص ۱۵۷-۱۶۰) و سلطان مراد عثمانی (ص ۱۶۱-۱۶۹) ارائه داده است. در این اثر،

گزارش رویداد سرقت حجرالاسود از سوی قمرطیان، نویسنده افزوده است که همواره سارقان و شورشیان به کعبه دستبرد می‌زده‌اند. (ص ۲۲۰)

در باب ششم، احکام مربوط به ورود به کعبه و آداب و مستحبات آن و نیز نماز درون کعبه، بررسی شده است. (ص ۲۲۵-۲۳۳) بر پایه گزارشی که نویسنده به نقل از شیبة بن عثمان آورده، پیامبر گرامی ﷺ درون کعبه نماز گزارده است. او سخن کسانی را که فقط داخل شدن پیامبر به کعبه را پذیرفته و نماز گزاردن ایشان در آن جا را نپذیرفته‌اند، نقد و رد کرده (ص ۲۳۲) و بر مبنای همین گزارش، به استحباب ورود به کعبه و نماز در آن حکم نموده است. (ص ۲۳۲)

گفتار نویسنده در باب هفتم، به سیدانت (کلیدداری) کعبه در روزگار جاهلیت (ص ۲۳۷-۲۴۷) و دوره اسلام (ص ۲۴۹-۲۵۷) اختصاص دارد. نخست از ولایت جرهم بر کعبه و کلیدداری آنان (ص ۲۳۷-۲۴۶) و تاریخ فروپاشی جرهمیان سخن گفته و پس از گزارشی کوتاه درباره ولایت خزاعه بر کعبه و مکه، از حکمرانی قُصی بن کلاب، جد پنجم پیامبر گرامی ﷺ بر مکه و بنیان‌گذاری مناصب کعبه (قیادت*، رفادت*، سقاییت*، لواء*، حجابیت* و دارالندوه*) یاد کرده است. (ص ۲۴۷) قُصی بن کلاب پس از تقسیم

(ص ۲۰۰-۲۰۱) و حکمرانان عثمانی (۲۰۴-۲۰۱) و شماره و اندازه این پرده‌ها (ص ۲۰۳-۲۰۴) آمده است. حکمرانان عثمانی دو منطقه به نام یسوس و سَندَبیس در مصر را وقف کعبه کردند (ص ۲۰۲) و درآمد این سرزمین‌ها را صرف ساخت و تهیه سالانه جامه آن نمودند. آگاهی‌های نویسنده درباره کتیبه‌ها و نقش‌های حزام کعبه (ص ۲۰۵-۲۰۸) گفتار وی در باب سوم را کامل ساخته است. نویسنده اشاراتی فقهی به احکام تصرف در پرده کعبه و شیوه تجرید (کندن) آن کرده است. (ص ۲۱۰-۲۱۱) وی درباره حرمت یا حلیت فروش پرده کعبه، باور دارد که پرده کعبه پس از کنده شدن به بنی‌شبهه تعلق دارد و این مالکیت، از باب استحقاق شرعی است و بنی‌شبهه در تصرف و فروش آن مجازند. او برای اثبات نظر خود، به فتوای شماری از دانشوران حنفی استناد می‌کند. (ص ۲۰۳)

باب پنجم که درباره کُنز (طلاها و گوهرها) و هدایا و معالیق (آویزه‌های) کعبه است، بر پایه روایات و گزارش‌هایی تنظیم شده که در منابع روایی و تاریخی اهل سنت آمده‌اند. (ص ۲۱۵-۲۲۰) در این باب، آگاهی‌هایی درباره هدایای روزگار امویان، عباسیان، ممالیک و عثمانیان و نیز ماجرای غارت قمرطیان و تصرف اموال و بردن حجرالاسود ارائه شده است. (ص ۲۲۰-۲۲۲) پس از

کرده است. در ادامه، شرح حال شیبۀ بن عثمان و اعطای کلید کعبه از سوی پیامبر به عثمان بن طلحه (ص ۲۶۱-۲۶۹) را آورده است. او به تفصیل از فتاوی و دیدگاه‌های فقیهان درباره جایگاه بنی شیبه و اختصاص سدانّت به آن‌ها سخن گفته و گزارش‌ها و آگاهی‌هایی از روابط کلیدداران بنی شیبه با حاکمان و امیران در گذر تاریخ آورده است. (ص ۲۷۹-۲۸۸) محمد صالح شبیبی معتقد است منصب سدانّت از مَشِيخَة الحَرَمی جدا نیست و همواره کلیدداران را با لقب شیخ الحرمی یا مَشِيخَة الحَرَمی می‌شناخته‌اند. (ص ۲۸۸)

◀ **چاپ‌ها:** کتاب بر پایه دو نسخه خطی با مقدمه و تحقیق اسماعیل حمد اسماعیل حافظ تصحیح شده و در قطع وزیری به اهتمام جامعه ام القری در مکه با ۳۹۴ صفحه منتشر شده است.

در کنار نسخه کتابخانه حرم مکی، کتاب *الاتمام علی اعلام الأنام* نوشته حسن بن عبدالقادر شبیبی آمده است. این ذیل با هدف تکمیل، توضیح و افزایش مطالب کتاب *اعلام الأنام* محمد صالح شبیبی و گزارش رویدادهای بعدی مربوط به سدانّت کعبه، نگارش یافته است.

در مقدمه و تحقیقی که اسماعیل حمد اسماعیل حافظ، مصحح *اعلام الأنام*، در پنج فصل و ۵۶ صفحه بر کتاب نوشته، درباره

مناصب کعبه میان فرزندان خود، سدانّت را به فرزندش عبدالدار داد.^۱

سپس نویسنده از کلیدداری کعبه در دوره اسلام آگاهی‌هایی به دست داده و به تفصیل از عثمان بن طلحه و کلیدداری او سخن گفته است. وی روایت‌های مربوط به اسلام آوردن عثمان بن طلحه پس از فتح مکه را ضعیف می‌شمرد و از اسلام آوردن وی پیش از فتح دفاع می‌کند و باور دارد که آیه ۵۸ نساء/۴: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ﴾ درباره او نازل شده و پیامبر گرامی ﷺ کلید کعبه را که پیشتر از عثمان بن طلحه گرفته بود، به او بازپس داد و این منصب تا امروز میان خاندان او به صورت سنت مانده است. (ص ۲۵۲-۲۵۷)

در باب آخر کتاب که مربوط به اهمیت منصب سدانّت و نظر دانشوران و حاکمان درباره این جایگاه است، تلاش شده تا مشروعیت و ارزش این منصب مشخص گردد. نویسنده، فتاوی و حدیث‌ها و پشتوانه‌های گوناگون را برای اثبات مقصود خود، به میان آورده و در میان دانشوران مالکی، از محمد یحیی مالکی (م. ۱۱۵۸ ق.)؛ در میان دانشوران شافعی، از ابراهیم بن ظهیره (م. ۸۹۱ ق.)؛ و در میان دانشوران حنفی، از عبدالله میرغنی (م. ۱۲۷۳ ق.) سخنانی در تأیید این جایگاه نقل

۱. اخبار مکه، ج ۵، ص ۱۷۳-۱۷۶.

فضیلت‌های کعبه و زندگی محمد صالح شیبی، پژوهش کرده است. وی نخست به ذکر ۱۵ آیه قرآن در منزلت و عظمت کعبه از دید اسلام پرداخته و این آیات را به اختصار تحلیل و تفسیر کرده (ص ۹-۲۲) و سپس از اهمیت *اعلام الانام* و نسخ خطی آن (ص ۲۳-۳۸) و محمد صالح شیبی و زندگی و محیط سیاسی و دوران وی (ص ۳۹-۵۶) سخن گفته است.

◀ منابع

اخبار مکه: الفاکهی (م. ۲۷۹ق.)، به کوشش ابن دهیثم، بیروت، دار خضر، ۴۱۴ق؛ *مرآة الحرمین*: ابراهیم رفعت پاشا (م. ۱۳۵۳ق.)، قم، المطبعة العلمية، ۱۳۴۴ق؛ *معجم ما الف عن مکه*: عبدالعزیز السنیدی، ریاض، مکتبة الملك فهد، ۱۴۲۰ق؛ *معجم ما کتب فی الحج و الزیارة*: عبدالجبار الرفاعی، مشعر، ۱۴۲۷ق؛ *نشر الریاحین فی تاریخ البلد الامین*: مکه، دار مکه، ۱۴۱۵ق.

علی احمدی میرآقا

الإعلام بأعلام بيت الله الحرام:

کتابی در تاریخ محلی مکه، نگاشته قطب الدین حنفی نهروالی (۹۱۷-۹۹۰ق.)

این کتاب بنای کعبه، مسجدالحرام و آثار و بناهای پیرامون آن و تحولات، گسترش و تعمیرات آن در گذر تاریخ را بیان کرده و

حاوی گزارش‌هایی از دیده‌های نویسنده در زمینه تحولات مربوط به دوران عثمانی در این مکان‌ها است.

نویسنده، قطب الدین محمد بن احمد بن محمد نهروالی، از تاریخ‌نگاران، دانشوران و مفتیان حنفی مکه، اصالتاً از مردم عدن یمن و مشهور به دانشوری بوده که در سده هفتم ق. به هند مهاجرت کردند.^۱ قطب الدین در نهرواله از شهرهای ایالت گجرات هند زاده شد.^۲

نهروالی به سال ۹۳۲ق. همراه خانواده پدری خود به مکه آمد و افزون بر شاگردی نزد پدر خود^۳، از بزرگان مکه مانند محمد بن عبدالعزیز بن عمر (۸۹۱-۹۵۴ق.) از خاندان بنوفهد* و احمد بن محمد نویری عقیلی، خطیب مسجدالحرام، بهره برد.^۴ (ص ۹-۱۰) به سال ۹۴۳ق. به مصر رفت و نزدیک به ۱۰ سال به فراگیری دانش پرداخت.^۵ نیز با مسافرت به شهرهای گوناگون شام و ترکیه، از دانشوران بسیار بهره برد. قطب الدین نهروالی، افزون بر عربی، به زبان‌های فارسی و ترکی نیز مسلط بود^۶ و آثاری به این زبان‌ها نگاشت. (ص ۳۰۶)

۱. التاريخ و المورخون، ص ۲۴۲.

۲. فهرس الفهارس، ج ۲، ص ۹۴۴.

۳. شذرات الذهب، ج ۸، ص ۴۲۰.

۴. مجلة العرب، ج ۱، ص ۱۴۷.

۵. مجلة العرب، ج ۱، ص ۱۴۷.

۶. الكواكب السائرة، ج ۳، ص ۴۳.